

Статті

Ігор МАРКОВ

УКРАЇНЦІ СЕРЕД СУЧАСНИХ ТРУДОВИХ ІМІГРАНТІВ У РОСІЇ

Стаття висвітлює результати дослідження масштабів, напрямів, закономірностей і тенденцій сучасної трудової міграції українців до Росії у контексті викликів міграційної політики Російської держави. Дослідження проведене під егідою німецького фонду АВО «Хайматгартен» за участю сектору етносоціальних досліджень Інституту народознавства НАН України та Лабораторії соціальних досліджень у Львові.

Ключові слова: українська трудова міграція, міграційна політика Росії, інтеграція іммігрантів у російське суспільство, типи міграції українців до Росії.

© І. МАРКОВ, 2012

Російська Федерація сьогодні залишається найбільшою країною-реципієнтом українських трудових мігрантів і однією з небагатьох держав, до яких українці мають право безвізового в'їзду. Українська трудова міграція в Російській Федерації репрезентує всі типи міграції (від маятникової прикордонної міграції до постійної) і є найчисельнішою серед інших національних груп мігрантів. Проте, саме вона є на сьогодні практично не вивчена ні українськими, ані російськими чи іншими зарубіжними вченими. Наше дослідження може вважатися однією з перших спроб заповнити цю прогалину. Воно було започатковане Міжнародним Благодійним фондом «Карітас України» і завершене німецьким Благодійним фондом АВО «Хайматгартен». В обох випадках партнером виступав сектор етносоціальних досліджень Інституту народознавства НАН України, Лабораторія соціальних досліджень у Львові.

Метою дослідження було вивчення масштабів, напрямів, закономірностей, тенденцій сучасної трудової міграції громадян України до РФ. Його реалізація спиралася на поєднання різних методів або, у ширшому значенні, усіх доступних інформаційних потоків і включала: опитування українських трудових мігрантів за допомогою якісних методів (глибинні напівструктуровані інтерв'ю); опитування експертів, причетних до проблем трудової міграції в РФ: опрацювання статистичних матеріалів та досліджень трудової міграції; аналіз правових тенденцій і змін до законодавства у сфері міграції в Російській Федерації; проведення моніторингу російського медіапростору.

Загальна характеристика сучасної трудової імміграції в Російській Федерації

За даними щорічного огляду Світового Банку «Міграція і перекази» (Migration and Remittances Factbook 2008), Росія займає друге місце у списку найбільших міграційних коридорів, до яких входять маршрути Мексика—США, Росія—Україна, Україна—Росія, Бангладеш—Індія, Туреччина—Німеччина, Казахстан—Росія і Росія—Казахстан. Так, коридор Мексика—США щорічно перетинають близько 10,3 млн. мігрантів, а коридори Росія—Україна і Росія—Казахстан в обох напрямках перетинають разом 12,8 млн. мігрантів [11]. За даними іншого джерела — Відділу народонаселення ООН — серед 20 країн з найбільшою кількістю міжнародних мігрантів перша п'ятірка виглядає наступним чином: США, Російська Федерація, Німеччина, Україна і Франція [13].

Отож, Росія та Україна стали одними з найбільших центрів міграції у світі і належать до найважливіших транзитних коридорів глобальної міграції. Разом з тим, Росія залишається найбільшим реципієнтом трудової міграції з України [10].

Відтак, процеси української трудової міграції виступають складовою глобальних суспільних трансформацій, деякі риси яких, як і місце Росії в них, спробуємо побачити, порівнявши Росію з іншим після неї реципієнтом українських трудових мігрантів — країнами ЄС, за ключовим концептом — інтеграції мігрантів у суспільство перебування і пов'язаними з цим особливостями міграційної політики.

Процеси новітньої трудової міграції до Російської Федерації тривалий час ґрунтовно вивчаються провідними у цій сфері дослідницькими інституціями: Інститут демографії Державного університету — Вищої школи економіки (директор — видатний російський соціолог і демограф Анатолій Вишневецький, Нікіта Мкртчян), Центр міграційних досліджень (Жанна Зайончковська, Єлена Тюрюканова), Інститут соціології РАН (доктор соціологічних наук Владімір Мукомель), Центр незалежних соціологічних досліджень у Санкт-Петербурзі (Віктор Воронков, Ольга Бреднікова, Ольга Ткач, Оксана Карпенко).

Наше бачення засад сучасної міграційної політики Росії та інтеграції іммігрантів до її суспільства спробуємо викласти, головним чином, спираючись на експертні інтерв'ю, люб'язно надані нам провідними російськими фахівцями до справ міграції спеціально для даного проекту.

За твердженням голови Незалежної дослідницької ради з міграції країн СНД і Балтії, завідуючої Лабораторією аналізу та прогнозування міграції Ж. Зайончковської, перед кризою кількість трудових іммігрантів у Росії досягала 7—8 млн. осіб. І навіть під час кризи потреба у їхній праці знизилась, за різними оцінками, всього на 15—20% [5]. Недавнім заступник директора ФМС, президент Фонду «Міграція ХХІ век» генерал В'ячеслав Поставнін називає кількість тільки нелегальних мігрантів у Росії від 6 до 8 млн. осіб [12].

За підсумками експертної наради, проведеної 9 квітня 2010 з ініціативи завідувача сектором вивчення ксенофобій і попередження екстремізму Інституту соціології РАН В. Мукомеля, у 2008 р. консенсус-оцінка загальної чисельності працюючих

мігрантів була визначена на рівні 4,3 млн. осіб (максимальна експертна оцінка — 5,6 млн.; мінімальна — 2,7 млн.), серед яких за консенсус-оцінкою 53% були нелегалами (максимальна експертна оцінка кількості нелегальних мігрантів — 63%; мінімальна — 37%). На 2009 р. відповідні показники виглядають наступним чином: 4,0 млн. осіб (5,2 млн. і 3,2 млн.) і 61% (75% і 40%).

Результати експертної наради фактично підтверджує директор ФМС Константін Ромодановський, який 8 вересня 2010 р. під час зустрічі з прем'єр-міністром Владіміром Путіним заявив, що «в Росії працює 5 млн. трудових мігрантів — один мільйон (громадян) працює законно, чотири мільйони — в тіні»¹.

«Крива» кількості трудових іммігрантів у Росії, складена Є. Тюрюкановою за даними ФМС, засвідчує доволі стрімке збільшення їх кількості у другій половині першого десятиліття ХХІ ст.²

Основними країнами походження мігрантів, за підсумками експертної наради, виступають, передусім, держави СНД — Узбекистан, Україна, Таджикистан, Азербайджан, Киргизстан, Вірменія, Молдова. Показник «візові мігранти» на рівні 0,5 млн. осіб і вже згадана «крива» Є. Тюрюканової вказу-

¹«За даними одних експертів у Росії нині перебувають 8 млн. мігрантів-нелегалів, за іншими — 15—20 млн., — сказав у ході відео-конференції нашої дослідницької групи із фахівцями Центру незалежних соціологічних досліджень у Санкт-Петербурзі його директор Віктор Воронков. І додав: «Загальну кількість мігрантів називають залежно від політичної позиції політиків. Ми навіть чули цифру 19 млн.». — Архів дослідження.

² Опитування проведене за вибіркою, що репрезентувала місто Москву, Московську область, Санкт-Петербург, Ленінградську область, Краснодарський край, Воронезьку область, Астраханську область і Татарстан. Очевидну обмеженість вибірок, за якими проводяться опитування соціологами іммігрантів у Росії, добре висловив Нікіта Мкртчян у ході круглого столу «Российская миграционная политика в условиях демографического спада», проведеного Фондом «Новая Евразия» 17 червня 2010 р. у Москві: «Мы понимаем, что наши замеры точечные, в поле зрения социологов попадают в большей мере мигранты видимые, легальные, легализованные, а те, кто как испытывал, так и испытывает серьезные трудности, к примеру, работают в разного рода подвальных, конторках, не видны они социологам, уклоняются от прохождения любых контактов с лицами, которые пытаются опросить, равно как, это уже из практики проведения региональных проектов, уклоняются представители отдельных этнических общин».

ють на підтверджене російськими експертами [1] нашого дослідження неухильне зростання кількості іммігрантів — вихідців з-поза меж колишнього СРСР. Це, передусім, представники Сходу — Китаю, В'єтнаму, Туреччини. Офіційні дані ФМС за період з 2006—2008 рр. фіксують зменшення частки українців від 17 до 10% (і, їх переміщення, відповідно, з першого на третє-четверте місця), китайців, в'єтнамців і турків (відповідно з 21 до 12; зі 7 до 4 і з 10 до 5%), і навпаки, дуже стрімке зростання частки узбеків (з 10 до 26%; перемістилися на перше місце), збільшення кількості таджиків, киргизів, збереження на одному рівні — відповідно, 5, 4, і 3% — молдаван, вірменів та азербайджанців — від загальної кількості іммігрантів у Росії [3].

За даними ФМС, кількість трудових мігрантів у РФ у 2008 р. становила 2 млн. 425,9 тис. осіб [11]. Проте ФМС подає кількість трудових мігрантів за чисельністю виданих дозволів на працю та інформацією роботодавців, які офіційно оформили мігрантів на роботу і повідомили про це ФМС, — а не реально присутніх і працюючих [3]. Подібні хиби мають і дані Росстату. «Проблема в тому, що у нас статистика фіксує міграцію постійну. Там щорічне сальдо на рівні 270—280 тис. осіб, — каже В. Мукомель. — Але в цю кількість входять не лише ті, що переїхали у поточному році, але й ті, що отримали дозвіл на тимчасове проживання в цьому році, а приїхати вони могли в попередньому і взагалі кілька років перед тим, тому що це довга процедура» [2]. Невідповідність даних ФМС реальній кількості і співвідношенню національних груп трудових мігрантів визнає і недавній заступник директора ФМС генерал В'ячеслав Поставнін. «Найбільший потік — українці. Потім ідуть узбеки, азербайджанці, далі — китайці, в'єтнамці», — подає він в експертному інтерв'ю, записаному в рамках нашого проекту, свою версію співвідношення національних груп трудових мігрантів у Росії [1].

У Росії присутні усі типи міграції: маятникова, сезонна, циркулююча, постійна. Величезна прикордонна маятникова і сезонна міграція, за визнанням В. Поставніна, взагалі ніяк не облікується статистикою. Особливо це стосується українців, яким, відповідно до Протоколу про внесення змін в Угоду між урядом РФ і урядом України про безвізові поїздки громадян Росії та України, протягом 90 днів не потрібно ставати на міграційний облік за наявності у них мігра-

ційної карти з поміткою органів прикордонного контролю, проставленої при в'їзді на територію РФ.

За результатами опитування Центру міграційних досліджень спостерігається чітка тенденція до зростання кількості іммігрантів, що приїжджають до Росії на більш тривалий час (від 7—12 місяців, два-три роки і більше), і навпаки, зменшення короткотермінових поїздок (на три місяці і менше; від трьох до шести місяців). Понад чверть опитаних орієнтовані на постійне проживання в РФ [7]. Відзначені тенденції підтверджують і результати інших досліджень. «Значна частина тих, хто відноситься до тимчасових мігрантів, тобто стоять на тимчасовому міграційному обліку, працюють нелегально чи легально отримуючи дозвіл на роботу; фактично багато з них є постійними мігрантами. Причому, ця частка з кожним роком зростає. І в наших вибірках, у вибірках ЦМІ більшість таких. Тобто, якщо вони від'їжджають на батьківщину, то можуть поїхати на два-три тижні, живуть практично постійно з сім'ями тут. Багато взагалі не від'їжджають на батьківщину (мешканці Середньої Азії, Закавказзя). Тобто вони вже практично інтегровані, вони постійні. Але формально — тимчасові», — говорить В. Мукомель і додає: «Ми стикаємося з тим, що ось приїжджають молоді хлопці по закінченню школи не маючи ні кваліфікації, ні освіти, ні фізичного і соціального капіталу. Вони приїхали заробити. Конкретна мета — заробити і повернутися. Потім приїхав у наступному році. Уже іде якась первинна адаптація. А на третій рік він уже переглядає свої життєві плани: я, мабуть, тут залишусь, я, мабуть, тут буду собі шукати дружину. Тобто, де та грань, коли уже переважають настрої інтеграції, а не повернення на батьківщину. Ця інтеграція суттєво залежить від часу перебування» [2].

Звертаємо увагу на доповнення В. Мукомеля — описана ним імміграція молоді в Росію виражає соціодинаміку фундаментальної трансформації соціально-комунікативного простору як такого, основ його формування, якими досі були традиційні соціокультурні середовища. Описана соціальна дія артикулює включення Росії у простір глобальних переміщень мігрантів в умовах типологічно відмінного від ЄС і США її соціоінтегративного середовища.

Ці висновки підтверджуються даними про структуру зайнятості іммігрантів та оплату їхньої праці. Згідно з офіційною статистикою, частка іноземних

працівників у загальній чисельності робочої сили в Росії становить 3,4%. Проте ці дані, як зауважує Є. Тюрюканова, необхідно помножити на три, з урахуванням нелегалів, щоб отримати реальну ситуацію. Таким чином, зазначена частка наближається до 10%, як і в багатьох країнах Європи. І подібно до країн ЄС, це засвідчує, що російська економіка не може існувати без мігрантів — через наростаючий дефіцит робочої сили і через формування «емігрантських ніш зайнятості», що «поступово поглиблюються і розширюються і вже не можуть бути заповнені національною робочою силою, навіть якби дефіциту не було, і, що ті емігрантські мережі, які складаються, саме в цю вирву затягують основний потік іноземних працівників» [7].

Означене Є. Тюрюкановою заповнення «ніш зайнятості», на які не претендують національні працівники, через соціальні мережі — це лише механізм формування трудової імміграції в Росії — також подібний до ЄС, і вказує на приналежність трудової імміграції в РФ до міграційних потоків глобалізованого суспільства.

Проте, механізм, описаний Єленою Тюрюкановою, є одночасно способом інтеграції трудових іммігрантів у національний ринок праці Росії. На підставі даних ФМС і Росстату Є. Тюрюканова виокремлює сфери, де найчастіше працюють іммігранти. Це, насамперед, будівництво (станом на 2008 р. — 42% від усіх гастарбайтерів у Росії), торгівля, ремонт (близько 17%), транспорт, зв'язок (близько 4%), сільське господарство, мисливство (6,5%), видобування корисних копалин (5%), інші види економічної діяльності (близько 21%).

Однак назагал іммігранти працюють у багатьох основних галузях російської економіки нарівні з російськими громадянами. Більше того, за результатами двох фокус-груп із роботодавцями, проведених Центром міграційних досліджень у Москві і Сочі в 2009 р., та ряду поглиблених інтерв'ю з роботодавцями в Москві, Санкт-Петербурзі і Сочі, серед основних мотивів залучення іммігрантів до праці є відсутність російських працівників необхідного профілю і вища якість роботи іноземців, їхня більша працездатність. По суті, роботодавці розглядають іммігрантів в одній соціальній площині з російськими громадянами. Це означає, що, на відміну від ЄС, іммігранти перебувають в умовах прямої конкуренції з російськими громадянами на національному ринку праці Росії.

За даними опитування ЦМІ, яке проводилося у два етапи, захопивши, відповідно, докризовий і кризовий періоди, рівень безробіття серед іммігрантів під час кризи не перевищував безробіття серед російського населення чи наближався до нього [7].

З іншого боку, російські дослідження показують, що середня заробітна плата мігранта не відрізняється від середньої зарплатні мешканців даного регіону. Нижчий рівень заробітної плати мігрантів є опосередкованим — через набагато більшу, ніж у національних працівників, тривалості робочого тижня (за різними дослідженнями 55—70 годин [2]), що, у свою чергу, зумовлено переважно позаправовим статусом угоди між роботодавцем і працівником-іммігрантом. Разом з тим, за спостереженнями дослідників, заробітна плата легалізованих працівників-мігрантів лише на 5% вища, ніж у нелегалів. Це позбавляє останніх стимулу до легалізації трудових стосунків [7].

На відміну від ЄС, де спостерігається чіткий соціальний бар'єр між сферами зайнятості та рівнями оплати праці місцевого населення та іммігрантів, російські іммігранти значною мірою інтегровані в економічну інфраструктуру і разом з національними працівниками перебувають, можна сказати, у спільному просторі ринку праці. І якщо у ЄС іммігранти і формований ними соціальний простір, будучи, по суті, альтернативним до соціокультурного простору країн прийняття мігрантів, протидіє останньому, а подекуди його витісняє, то, до прикладу, структура зайнятості в Росії з погляду міграції нагадує уже розщеплену на окремі пазли соціоінтегративну систему, що функціонувала в рамках колишнього СРСР, і яка через імміграцію до Росії все ще виявляє контури колишньої цілісності.

У своїй презентації результатів досліджень ЦМІ Є. Тюрюканова наводить діаграму «мігрантських ніш зайнятості», у яких майже у половині (45%) варіантів працюють, в основному, мігранти з країн СНД, у 18% — іммігранти працюють разом з місцевими працівниками, ще у 15% — тільки місцеві працівники, а 10% — приїжджі з регіонів Російської Федерації [7].

Серед трудових мігрантів переважають вихідці з малих міст і сіл. Російські соціологи відзначають зміщення вектора іммігрантів у бік бідної частини соціального спектру: 38% опитаних трудових іммігрантів у рамках проекту «Російська міграційна політи-

ка в період демографічного спаду» віднесли себе до групи бідних і ще 46% — до дуже бідних [7].

Учасники згаданого проекту і наші експерти загалом відзначають збільшення культурної дистанції між мігрантами і російським населенням.

За етнічним походженням переважають титульні етнічні групи країн походження. Вихідці зі Середньої Азії, Азербайджану — майже виключно представники титульних національностей [7]. Очевидно, те ж стосується китайців та в'єтнамців. Щодо українців, то серед них, припускає Владімір Мукомель, є частка росіян, інших груп, але вона невелика [2]. Мігранти з мусульманських країн складають близько половини всіх трудових мігрантів [7]. Дослідження Центру, очолюваного В. Мукомелем, дають підстави стверджувати, що «існування моноетнічних колективів» — міф. Половина мігрантів працює у змішаних колективах і приблизно чверть — у моноетнічних або серед місцевого населення» [2]. За результатами соціологічного опитування Центру міграційних досліджень 40% трудових мігрантів-респондентів у Росії спілкуються, в основному, російською мовою, ще стільки ж — порівну рідною і російською, і 20% — переважно рідною. «Тільки вихідці зі Середньої Азії та сільських районів Азербайджану, — додає В. Мукомель, — зовсім можуть не говорити по-російськи». Єлена Тюрюканова вказує на зростання мовного бар'єру, підтвержене Юлією Флорінською на підставі фокус-групових дискусій з роботодавцями [8]. З іншого боку, мігрантські мережі, ці «мігрантські маршрути і канали зв'язку», у тому числі з батьківщиною, на думку Є. Тюрюканової, підтвержені нашими дослідженнями сучасної української трудової міграції в ЄС, стають альтернативою традиційним діаспорам. Це означає, що етнічність, етнічна приналежність виступає динамічним чинником «скасування відстаней» (Зигмунд Бауман) і кордонів між установленими соціокультурними середовищами, провідником формування нового екстериторіального принципу детермінації соціальної гомогенності, що лежить в основі ідентичності. Отже, емігрантські мережі, через які відбувається заповнення вирви «ніш зайнятості, що поглиблюються і розширюються і вже не можуть бути заповнені національною робочою силою», означають внутрішню трансформацію соціально-комунікативного простору на рівні детермінант його функціонування, передусім, приймаючого суспільства.

За визнанням російських експертів до недавнього часу абсолютну більшість трудових іммігрантів становили чоловіки, оскільки «в основному, робота пов'язана з приписуваними чоловікам уміннями» [3]. Проте останнім часом, вважає генерал Поставнін, відбувається зміна співвідношення іммігрантів-чоловіків і жінок на користь останніх, причому жінок з країн Середньої та Східної Азії. Якщо раніше іммігрантами з країн цього регіону були виключно мужчини, то останнім часом приїжджають жінки з Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану, Китаю *уже незалежно від мужчин*, і самі працюють. Цю тенденцію можна назвати переломною у формуванні простору соціального самовизначення глобального суспільства, в основі якого лежить персональний вибір, — на протигагу ідентичності, що формувалася через приналежність до усталеного соціокультурного середовища, і засада «сім'я — світ жінки» була серцевиною формування цієї ідентичності. Зміна гендерних співвідношень трудової імміграції в Росію стала ще однією рисою, що вказує на її входження у простір глобальних міграцій.

Зауважимо, що відзначена тенденція до зміни гендерного співвідношення трудових іммігрантів у Росії була започаткована значно раніше. Так, сектор домашніх працівників (обслуговування домогосподарств, догляд за дітьми) уже тривалий час заповнений іммігрантками, найбільше з України, а також з Молдови [1]. Але, зі зрозумілих причин, цей сектор залишається закритим для дослідницької роботи соціолога.

Таким чином, сказане дає змогу виокремити три ключових висновки, що характеризують трудову імміграцію в Росії:

- 1) За масштабами міграції РФ посідає одне з перших місць у світі.
- 2) Росія увійшла в простір глобальних переміщень мігрантів.
- 3) Росію характеризує типологічно відмінне від двох інших міграційних центрів — ЄС і США — середовище інтеграції іммігрантів і громадян приймаючої країни.

І якщо два перших висновки зрозумілі, то останній потребує окремого обґрунтування, яке спробуємо розкрити у перспективі, запропонованій видатним російським демографом Анатолієм Вишневським у його статті «Альтернативы миграционной стратегии» [6].

Цю перспективу можна сформулювати у вигляді трьох тез:

Демографічний спад, що охопив населення практично всіх держав Європи, США, Канади, Японії, Росії, що витворюють так зване «північне кільце» (на південь від екватора до них належать тільки Австралія і Нова Зеландія), є не тимчасовою кризою, по завершенні якої, скажімо, Росія повернеться до розширеного відтворення населення, а стійкими змінами у масовій демографічній поведінці. Відповідно, переміщення населення з Півдня на Північ є його природним рівномірним розміщенням в умовах глобалізації³.

За прогнозами на 2050 р. США збережуть своє третє місце за кількістю населення, яке вони посідали у 1950 р., тоді як Росія, що у її нинішніх кордонах за цим показником була четвертою, замикатиме другий десяток країн. Вихід — Росія, подібно до США, повинна стати готовою прийняти величезну кількість мігрантів.

Для цього необхідно запропонувати перспективну версію ідеологічної універсалізації російського суспільства, що сприятиме швидкій інтеграції іммігрантів.

Від початку XXI ст. російська влада взяла курс на боротьбу з незаконною міграцією, який виявився безуспішним. Погіршення демографічної ситуації — починаючи з 2010 р. кількість населення працездатного віку в Росії, за даними демографів, зменшуватиметься приблизно на 1 млн. осіб щороку — призвело протягом останніх п'яти років до лібералізації міграційного законодавства.

Попри надзвичайну політизацію проблеми міграції, основну дискусію, чи потрібна нині Росії масова міграція, а чи суспільство зможе забезпечити майбутній розвиток країни без неї, — перспектива швидкого падіння кількості працездатного населення і реалії самої імміграції, що «змінила обличчя Росії» (В. Поставнін), — наші експерти наголошують: уся міграційна політика тепер зводиться до інтеграції мігрантів у російське суспільство. Країні потрібні іммігранти як працівники і як майбутні громадяни Росії. До 2009 р. російське громадянство щорічно

отримували близько 380 тис. осіб; серед них тільки 59 тис. осіб на загальних підставах, решта — за спрощеною системою. І хоча з 2010 р. отримання російського громадянства за спрощеною системою припинене, все ж передбачається, що 180 тис. осіб отримають російське громадянство [2].

Можливість відносно швидкого отримання громадянства — позиція, що суттєво відрізняє міграційну політику країн ЄС та Росії.

Якщо політику інтеграції мігрантів з боку країн ЄС виражає принцип «доповнення» (новими соціальними функціями і робочими місцями, необхідними для їх реалізації) і «заміщення» (вакансій, що звільняються), то в основі її російського аналога лежить парадигма вертикально інтегрованого простору. Її тяглість проявляється нині у потребі наявності наперед заданої універсальної моделі, яка «накладається» на інтеграцію мігрантів.

Ця потреба виявляє себе і в дискусіях з опозиційними експертами про перспективні моделі інтеграції іммігрантів у російське суспільство. Її здійснення в альтернативному до «асиміляції мігрантів» руслі опрацювання принципів співіснування, сусідства, діалогу культур, що впливають із практики імміграції, які спочатку закладаються знизу, через суспільне і місцеве самоврядування, і згодом закріплюються на рівні влади (а саме це може нині стати основою для відкритості Росії до іммігрантів, про що пише А. Вишневський, і творення російського «плавильного тигля» для мігрантів, подібного до американського), не обґрунтовується ними. Оберненою стороною такого стану справ є відсутність розвитку горизонтальних комунікацій, пов'язаних із розвитком самоврядування та самоорганізації, що визначають формування чи трансформацію соціальних інститутів, покликаних здійснювати інтеграцію мігрантів. Це, а також безуспішне намагання влади регулювати міграцію за допомогою всеосяжного бюрократично-поліцейського контролю, величезна корупція, пов'язана з отриманням дозволів на працю та проживання, наголошена всіма нашими експертами⁴, і, особливо, значне зростання ксенофобії щодо іммі-

³ З іншого боку, демографічний спад безпосередньо пов'язаний із (відзначеним англійським соціологом польського походження Зігмундом Бауманом) «скасуванням відстаней», характерним для глобалізації. Для репрезентанта глобального простору спілкування, не «прив'язаного» до «території» походження чи постійного перебування, не потрібне «велике населення», адже для нього немає бар'єрів, зумовлених буттям у межах усталених культур.

⁴ До прикладу, за даними одного з наших експертів, неофіційна вартість дозволу на тимчасове проживання в Москві перебуває на рівні 20 тис. євро. Дозвіл на роботу — понад 20 тис. рублів, у регіонах такі послуги «коштують» дешевше. Однак «ціни» постійно зростають.

грантів⁵, більшість із яких є вихідцями з колишнього СРСР, означає радше подальше розщеплення соціоінтегративного простору минулого, аніж закладення нової універсальної парадигми.

Джерела міграційної політики в Росії та її здійснення спираються на два ключові концепти: домінування владної вертикалі й опора на традиційний російський універсалізм. Дискусія про лібералізацію та її інститути відбувається в межах руху до відтворення цих концептів.

Українські трудові мігранти на ринку праці Росії: Соціологічно-статистичний портрет

Статистично-експертна довідка

1. Кількість мігрантів:

Офіційні дані: Понад 200000 осіб

Експертні дані: Від 2 до 3 млн. осіб

2. Вік:

Загалом присутні усі вікові категорії трудових мігрантів з України

3. Стать:

Експертні дані

жінки — близько 30%; чоловіки — близько 70%.

⁵ Наші експерти постійно наголошують на цьому. Владімір Мукомель: «На мой взгляд, самая серьезная проблема — это то, что у нас идут довольно сложные процессы этносоциальной стратификации. Отсутствие механизма в интеграции приводит к тому, что удел представителей мигрантских меньшинств — социальная исключенность. То есть у нас выстраивается четкая иерархия: русские, представители традиционных меньшинств, а внизу — представители мигрантских меньшинств, среди которых тоже есть своя иерархия. А это самая серьезная проблема — здесь все. Невозможно в современных условиях существование общества, которое построено на таких этносоциальных принципах. Это и деградация базовых социальных институтов, норм и ценностей. А потом вот эти ксенофобии, которые направлены в подавляющих случаях против представителей мигрантских меньшинств, но не только их. Обыватели не различают мигрант это или не мигрант. Гражданин России или нет. Они направляются и на представителей традиционных для России меньшинств, которые имеют российское гражданство. Мы нуждаемся в трансформации нашей социальной среды, которая ксенофобна. Большинство россиян поддерживают лозунг — Россия — для них. Это уже на протяжении всех 2000-х годов «Левада — центр» ведет такой мониторинг». Віктор Воронков: «...Иммигранты — часто жертвы процветающей в России ксенофобии и расизма. Украинцев не убивают, всех других — сплошь и рядом».

4. Освіта:

Експертні дані

середня або неповна середня — близько 20%; середня спеціальна — близько 65%; вища або неповна вища — понад 15%.

5. Родинне становище:

Експертні дані

Неодружені — 20%, одружені — 60%, розлучені — 20%.

6. Географічне походження з України:

Експертні дані

західні області України (Львівська, Тернопільська, Івано-Франківська, Чернівецька, Хмельницька, Рівненська, Волинська, Закарпатська) — 30%;

центральні та південно-східні області України (передусім Харківська, а також: Полтавська, Черкаська, Сумська, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Херсонська, Одеська, Луганська, Київська та Автономна Республіка Крим) — 70%.

7. Географічне поширення в Росії

Експертні дані

Росія	%
Москва та Московська область, С.-Петербург та Ленінградська область	50
Південний Волзький округ (Самара)	
Північноєвропейська частина (Ростовська область)	20
Центрально-Західний Сибір	
Далекий Схід	
Белгородська, Липецька, Воронежська, Курська області	30
Всього	100

8. Термін перебування на заробітках:

Експертні дані

У рамках «четвертої» хвилі до Росії українці виїжджають з 1991 року.

Типи імміграції — постійна, маятникова (тримісячний термін), сезонна та прикордонна.

9. Сфери зайнятості:

а) В Україні

Експертні дані

Переважна більшість мігрантів в Україні є простими робітниками, представниками технічних професій. Трапляються освітяни або молодь, що навчається.

б) В Росії

Експертні дані

Будівництво, видобувна промисловість, сільське господарство, торгівля, лісозаготівля, міський транспорт, домашній сервіс (прибирання помешкань, догляд за дітьми).

10. Економічне становище:

Експертні дані

1) будівництво.

Оплата: понад 2000 доларів/міс.

Умови праці: повна зайнятість (ненормований робочий час).

Вихідні: переважно відсутні.

Проживання: у роботодавця.

Витрати: мінімальні.

Ризик безпеки життя та використання (обману, трудової експлуатації) — дуже великий.

Можливість заощаджень: близько 1000—1500 доларів/міс.

2) видобувна промисловість (вахтовим методом).

Загрози: пограбування, каліцтво, нерідко вбивство.

3) водії транспорту.

Оплата: 1000 доларів /міс.

Режим праці: постійна.

Вихідні: за графіком.

4) домашній сервіс (прибирання).

Оплата: 500—1000 доларів /міс.

Умови праці: погодинна в кількох роботодавців.

Вихідні: за домовленістю (прибирання).

Можливість заощаджень: близько 800 доларів/міс.

Тенденції міграційного процесу

Більшість російських експертів сходяться на тому, що українці домінують на ринку праці іммігрантів у Росії. Водночас російські наукові центри досі не спромоглися провести серйозне дослідження української трудової міграції в РФ. Цей парадокс пояснюється тим, що українці швидко інтегруються у російське суспільство: слов'янська зовнішність, знання мови, порівняно високий рівень освіти та кваліфікації, не створюють для українців перешкод, які мають мігранти азійських країн, дозволяють займати найвищі кваліфікаційні позиції на ринку праці, в порівнянні з іншими мігрантами. До цього додається дія норми уже згаданого російсько-українського міждержавного протоколу, яка дозволяє громадянам України перебувати на території Росії протягом 90 днів без реєстрації, маю-

чи лише міграційну карту. Це серйозно збільшує короточасну міграцію українців і дає змогу закласти ґрунт для тривалої міграції. Для українців притаманні усі типи міграцій — постійна, довготривала, короточасна, маятникова, прикордонна.

Особливо великою, за визнанням В. Поставніна, колишнього заступника директора ФМС РФ, є прикордонна міграція, яку ніхто не фіксує.

За таких умов припущення експертів про кількість українців, що працюють у Росії, суттєво розбігаються, не кажучи про розбіжності із офіційними статистичними даними. «Консенсус-оцінка чисельності трудових мігрантів у Росії», здійснена експертами 9 квітня 2010 р., подає 800 тис. українських трудових іммігрантів станом на 2008 рік [2]. 20 червня 2010 р. директор ФМС К. Ромодановський повідомив, що в 2009 р. в Росії перебувало близько 3 млн. громадян України, а в їздів на територію Росії було набагато більше. При цьому він додав, що більшість громадян України працюють незаконно — вони приїжджають на три місяці [9]. Генерал Поставнін вважає, що кількість українських трудових іммігрантів у Росії становить від 2-х до 3-х млн. осіб [1].

Актуальний заступник директора ФМС РФ Єкатеріна Єгорова під час круглого столу у Фонді «Нова Євразія» 17 червня 2010 р., назвала цифру 3,5 млн. українців, які щорічно працюють у Росії. При тому, що кількість іноземців, які зараз мають дозвіл на роботу, за словами Є. Єгорової, становить 1,2 млн. осіб⁶. Недавно глава ФМС повідомив, що найбільше іноземців, які вїхали у Росію у 2010 р. були з України (1,5 млн. осіб) [1]. Неважко припустити, що кількість мігрантів з України в РФ надалі зростатиме.

Типи міграції українців до РФ корелюють зі сферами зайнятості і регіонами перебування. Вони працюють у найбільш міграційно-ємких, промислово-

⁶ Заступник директора ФМС так обґрунтувала свій підхід: «Есть в нашей системе возможность отследить, сколько граждан пребывает на территории России, понятно, что если он по истечении какого-то срока не выехал, то, скорее всего, он работает, он остался здесь трудиться и трудится нелегально, поскольку в то количество иностранцев, которые получили разрешение на работу, он не попал. В основном, так находятся здесь граждане Украины, но в силу того, что у нас достаточно простой режим пребывания, по соглашению до 90 суток украинцы освобождаются от постановки на миграционный учет, есть возможность этим пользоваться. Так формируются эти оценки».

розвинутих регіонах Росії. Це, здебільшого, Москва, Московська область, Санкт-Петербург, Ленінградська, Ростовська області, Краснодарський край, Сибір і Далекий Схід. Українці переважно зайняті на будівництві, в торгівлі, у сільському господарстві, добувній і переробній промисловості. За визнанням В. Поставніна, сектор доглядальниць за дітьми найбільше зайнятий українками. Українки також працюють на ринку, зокрема, винаймаються на роботу іншими мігрантами — азербайджанцями. Частина з них працюють водіями міського транспорту в російській столиці. У Білгородській та Липецькій областях «практично все сільське господарство здійснюється руками українців» [1]. Вони працюють як у приватних господарствах, так і колгоспах. Багато українців працюють у нафтових та газових розробках Сибіру й у сфері видобування корисних копалин. Значна кількість українців осіли там, ставши громадянами Росії. Інші працюють вахтовим методом (6—9 місяців) [1].

За визнанням наших експертів, українці, у російському суспільстві сприймаються найбільш позитивно і, подібно до українських мігрантів у ЄС, оцінюються роботодавцями як найбільш кваліфіковані працівники. Усі наші експерти в один голос стверджують, що українці зустрічаються із нормальним ставленням і не мають жодних проблем щодо інтеграції в російське суспільство. Цьому сприяє, зокрема, і відсутність значного розриву в умовах життя, оплаті праці між Росією та Україною. Тоді як, до прикладу, розрив в оплаті праці між Росією та Узбекистаном — в 11—12 разів [2].

Водночас, українці, як і інші іммігранти, не захищені від сваволі роботодавців. Так, за різними дослідженнями, близько 80% усіх винаймів на роботу відбуваються без офіційного договору. Це тягне за собою відсутність соціальних зобов'язань з боку роботодавця. Він виплачує заробітну платню в конверті і може в будь-який час звільнити працівника. Часто зустрічаються випадки невиплат заробітної платні, і працівник не може нікуди звернутися за допомогою через відсутність трудового договору. І в цьому українець нічим не відрізняється від вихідця з Середньої Азії.

До прикладу, коли мігранти потрапляють на будову, вони отримують зарплатню, порівнювану з оплатою праці місцевих мешканців, однак робочий час у них у 1,5 рази довший. Проте, головна економія роботодавця на мігрантах — податки, які той не платить за них [3].

Наслідком нелегального статусу українців в Росії, знову ж таки, на відміну від країн ЄС, є часті пограбування, і навіть убивства. Останні дві позиції суттєво відрізняють мігранта-нелегала в Росії від нелегального мігранта в ЄС, де в умовах дії режиму захисту прав людини такі випадки трапляються значно рідше.

У пошуках роботи в Росії українські мігранти часто діють через інститут посередників — «бригадирів». Зокрема, це стосується будівництва. Інститут посередників виявляється ефективним для мігрантів, оскільки бере на себе всі функції, пов'язані із захистом їхніх прав — розв'язання спорів з роботодавцями тощо. З цієї причини мігранти цілком лояльно ставляться до бригадирів. Це зумовлює закритість мігрантів для зовнішнього спілкування, виключає можливість їхньої самоорганізації. Мігрант щомісячно віддає посереднику 10—15% заробітку [3].

Українські мігранти ніби розчиняються в російському соціумі, не даючи відкритих приводів до репресивних дій властей [3], хоча й вони не застраховані від таких дій. Міліція намагається відстежити і затримати українців-нелегалів, знаючи місця, де вони збираються, або за психологічними ознаками⁷.

На відміну від країн ЄС, українці не творять мігрантських спільнот у Росії. Це можна пояснити трьома причинами. По-перше, серед українців найбільш поширені недовготривалі виїзди на заробітки. По-друге, завдяки тривалому перебуванню у спільному з Росією соціально-політичному і культурному просто-

⁷ Цікавими результатами досліджень санкт-петербурзьких і московських соціологів поділився з нами В. Воронков: «Вообще, милиция отлавливает украинцев в районе Белорусского вокзала Москвы. По нашему исследованию по поводу проверки документов милицией на разных станциях метро в Москве мы определили, что кавказцев на станции метро «Медведка» останавливают в 22 раза чаще, чем некавказцев. А вот на станции метро «Белорусская» только в 3,5 раза. Милиция знает, что на станции метро «Белорусская» ловят нелегалов из Белоруссии и Украины. Наше большое исследование по милиции показало, что из перспективы милиционеров это выглядит как определение поведения, которое отличается от поведения жителя большого города: неуверенно себя чувствуют. Чисто психологически, чисто интуитивно они пытаются определить нелегальных мигрантов. Часто ошибаются, ибо это не кавказец и не человек из Азии, сразу не определишь. Но, как показало московское исследование, вообще-то считается, что выгоднее ловить, пытаясь таким образом останавливать всех тех, которые подозрительно себя ведут, неправильно, не как все москвичи».

рі українці легко інтегруються в російське суспільство. Третьою причиною назвемо російський політичний режим, який не сприяє формуванню структур соціальної самоорганізації, а в окремих випадках, — як от, творення релігійних громад Української Греко-Католицької Церкви, — забороняє їх [10, с. 197].

Натомість є первинні мережі, за допомогою яких здійснюються переміщення мігрантів, вивчення ринку праці, умов проживання, пошуку роботодавців, зв'язок з батьківщиною.

У Росії, подібно як і в країнах ЄС, проглядається чітка історична дистанція між діаспорою, об'єднаною в товариства, що плакають українські традиції та обряди, будучи інтегральною складовою суспільства перебування та його культурного ландшафту, й новітніми трудовими мігрантами, що за допомогою своїх мереж переміщуються у пошуках заробітків, кращих умов життя, постійно перебуваючи у співвідношенні — інформаційному і соціальному — з батьківщиною, родиною, колегами в інших місцях та країнах перебування, зрештою, вибором потенційних можливостей подальшої самореалізації.

Висновки

Нині Україна та Росія є одними з найбільших центрів глобальної міграції і формують її найважливіші транзитні коридори. Росія залишається найголовнішим напрямом міграційних потоків з України. Ми володіємо різними даними експертного співтовариства щодо кількості мігрантів-українців у Росії. Показники коливаються від 800 тис. до 3,5 млн. осіб. Проте, з огляду на велику заполітизованість теми міграції, з одного боку, та наявність значних, ніким не облікованих потоків короткотермінової міграції, з іншого, ми схиляємося до припущення, яке висловив президент фонду «Міграція ХХІ век» і колишній заступник директора ФМС Росії В. Поставнін: українських трудових мігрантів у Росії нині від 2 до 3 млн. осіб.

Україна виступає найбільшим серед усіх країн донором трудової імміграції в Росії. Після українців за кількістю іммігрантів у РФ ідуть узбеки, азербайджанці, далі — китайці.

Українці, як і інші національні групи мігрантів, через мігрантські мережі знаходять роботу у найбільш розвинутих промислових та інвестиційно-ємких регіонах РФ: Москва, Московська область, Санкт-Петербург, Ленінградська область, Краснодарський

край, Ростовська область, Сибір і Далекий Схід. Вони працюють найчастіше на будівництві, в торгівлі, у сільському господарстві, видобувній та переробній промисловості. Жінки заповнюють відносно новий для Росії сектор обслуговування домогосподарств (прибирання, догляд за дітьми), працюють водіями громадського електротранспорту, продавцями у сфері торгівлі та виконують сільськогосподарські роботи.

Часто джерела отримання праці для українських чоловіків тягнуться ще з досвіду часів колишнього СРСР, як, наприклад, робота вахтовим методом у видобувній промисловості.

Українці найшвидше з-поміж інших національних груп мігрантів інтегруються у російське суспільство, проте, з огляду на нелегальний статус більшості українських іммігрантів, небезпеки репресій з боку властей, сваволі роботодавців, пограбувань і вбивств зі сторони кримінальних груп, поширюються і на них.

Фактор імміграції у трансформаціях російського суспільства варто розглядати на мікро- та макро-стратегічному рівнях.

Перший з них полягає у реалізації поточних вакансій на ринку праці у зв'язку із входженням Росії (як і багатьох розвинутих країн) в епоху демографічного спаду. Відтак Росії потрібні у великій кількості мігранти «для праці і як майбутні громадяни Росії». І попри дискусію про потрібність чи непотрібність в Росії *реально існуючої* масової міграції, величезну інерцію та корумпованість державної бюрократичної машини, що намагається здійснювати всеосяжний контроль мігрантів методами, успадкованими з часів СРСР, чи не єдиним змістом міграційної політики все більше стає інтеграція мігрантів у російське суспільство.

На макро-стратегічному рівні суспільних перетворень, очевидно, що масова імміграція в Росію охоплює насамперед потоки з республік колишнього СРСР (окрім республік Балтії), які, попри неухильне зростання кількості іммігрантів з країн, з якими Росія має візовий режим (насамперед Китаю, В'єтнаму), — визначають динаміку міграційного процесу. Увесь імміграційний конгломерат в Росії виглядає радше відрухом колишнього Радянського Союзу, його соціоінтегративного простору, на певному, більш поглибленому етапі розпаду, швидше, опануванням «території, що звільняється» (приклад китайців-іммігрантів у Росії), аніж формуванням нової інтеграційної перспективи.

У цьому контексті імміграційні потоки в Росію виглядають як тимчасова «збіжність» пошуків мігрантів і можливостей їх реалізації на даний час у Росії, збіжність, що може перекинутися на інші регіони світу.

У цьому зв'язку аналіз життєвих траєкторій українських мігрантів до Росії, складений на підставі поглиблених інтерв'ю з ними, залишає враження одночасності співіснування складових різносторонніх моделей соціального самоздійснення у трьох ключових точках співбуття: родина (у вимірі співвіднесення мігранта з родиною) — праця (у перспективі професійної освіти і кар'єрного зросту: в одних випадках «тут», тобто в Україні, в інших — «там», тобто в Росії) — приналежність до політичної спільноти (перебування в українському чи отримання російського громадянства у перспективі кон'юктури матеріального і кар'єрного забезпечення).

Ми відзначили риси, що засвідчують входження Росії та України у простір глобальних переміщень мігрантів.

Водночас, якщо спробувати оцінити українську міграцію в контексті імміграційних процесів сучасної Росії, тут ідеться про дезінтегрований соціум і хаотичне поєднання фрагментів різних просторів і форм співбуття.

1. Архів комплексного дослідження процесів трудової міграції в Росію. Експертне інтерв'ю з президентом фонду «Міграція ХХІ век» Поставніним В.
2. Архів комплексного дослідження процесів трудової міграції в Росію. Експертне інтерв'ю з доктором соціологічних наук Мукомелем В.
3. Архів комплексного дослідження процесів трудової міграції в Росію. Матеріали відео конференції дослідницької групи з експертами Незалежного Центру соціологічних досліджень (Санкт-Петербург).
4. Большинство прибывших в РФ на заработки иностранцев работает незаконно // Риа — Новости. — 8 сентября 2009. — [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rian.ru/society/20100908/273662352.html>
5. Графова Л. Чем нам грозит демографическая яма? / Л. Графова, Ж. Зайончковская // Миграция ХХІ век. Информационно-аналитический журнал. — 2010. — № 1. — С. 4—5.
6. Демоскоп Weekly. — 2005. — № 185—186. — 10—23 января.
7. Доповідь Тюрюканової Є. // Стенограмма круглого стола «Российская миграционная политика» в период демографического спада». — Москва. — 17 июня 2010 года.

8. Доповідь Флорінської Ю. // Стенограмма круглого стола «Российская миграционная политика» в период демографического спада». — Москва. — 17 июня 2010 года.
9. Заробітчани з України не будуть жити в підвалах і на горіщах Москви // Українська правда. — 20 червня 2010. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2010/06/20/5156028/>
10. На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / Марков І, ерм. Бойко Ю., Іванкова-Стецюк О, Селешук Г. та ін. // На роздоріжжі. Аналітичні матеріали комплексного дослідження / за ред. Маркова І. — Львів : Папуга, 2009. — 248 с.
11. Офіційний сайт Федеральної міграційної служби в Росії [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.fms.ru.
12. Поставнін В. Невозможно приказать: «Стойте!» надвигающемуся цунами / В. Поставнін // Российская миграция. Информационно-аналитический журнал. — 2009. — № 5—6 (36—37). — Август-сентябрь. — С. 16.
13. Смольякова Т. Лицо мировой миграции / Т. Смольякова // Российская газета. — 2006. — № 4164. — 7 сентября.

Ihor Markov

ON UKRAINIANS AMONG CONTEMPORARY LABOUR MIGRANTS IN RUSSIA

The article is throwing some light upon results of research-works as for the scales, directions, conformities with a law and tendencies of contemporary Ukrainian labour migration to Russia in the context of challenges by Russian state's migration policy. The study was realized under the aegis of the German ABO «Heimatgarten» fund with participation of Ethno-social Research sector of the Ethnology Institute, NASU and the Laboratory of social studies, Lviv.

Keywords: Ukrainian labour migration, Russia's migration policy, integration of migrants into Russian community, types of Ukrainian's migration to Russia.

Игор Марков

УКРАЙНЦЫ СРЕДИ СОВРЕМЕННЫХ ТРУДОВЫХ ИММИГРАНТОВ В РОССИИ

В статье освещаются результаты исследования масштабов, направлений, закономерностей и тенденций современной трудовой миграции украинцев в Россию в контексте вызовов миграционной политики Российского государства. Разработка проблемы проведена под эгидой немецкого фонда АВО «Хайматгартен» при участии сектора этносоциальных исследований Института народоведения НАН Украины и Лаборатории социальных явлений во Львове.

Ключевые слова: украинская трудовая миграция, миграционная политика России, интеграция иммигрантов в российское общество, типы миграции украинцев в Россию.